

СТАРА ИРАНСКА РЕЛИГИЈА – РЕЧНИК

израдио Александар Лома

на основу својих одредница
у колективној публикацији:
Rečnik božanstava i mitskih ličnosti sveta,
Београд, Službeni glasnik 2015.

СИВОПЛАВИМ МАСНИМ слогом упућује се на
Мали илустровани речник појмова
из историје религија

АВЕСТА (од срперс. *apastāk* ‘текст’), свештена књига зороастризма, написана на једном посебном староиранском наречју, које је посведочено само том књигом, па се стога назива авестијски језик или, једноставно, авеста. Првобитна **А.** настала је као зборник текстова разне старине у доба Ахеменидског царства (VI–IV в. пре Хр.). Судаћи по насловима и проводима појединих својих делова очуваним у средњеперсијској (пехлеви) књижевности, имала је отприлике четири пута већи обим него данас. Данашња **А.**, сачувана предајом малобројних преосталих зороастријских заједница у Индији и Ирану, садржи Јасне (**литургијске** песме и молитвене формуле), Јаште (**химне** појединим → јазатама) и Видевдат (неку врсту верског законика). Језички и садржински у **А.** се издвајају два слоја, старији и млађи. Старији део зборника чини 16 или 17 међу Јасне сврстаних песама – Гате (авест. *gāthā*), које одражавају ранију фазу авестијског језика и приписују се пророку → Заратуштри. Сва остала, тзв. млађа Авеста, не само да је на познијем ступњу језичког развоја, него и у религијском погледу показује знатна одступања од смера Заратуштрине реформе, углавном кроз враћање старим, дозороастријанским култовима.

АЕШМА (*Aešmō*, авест.: ‘бес, гнев’). У зороастризму, један од три врховна злодуха (→ даева), персонификација злог дела, посебно разбојништава која чине номади над седелачким становништвом. Противник међу силама добра му је → Сраоша. – **А.** је ушао у Товијину књигу Старог Завета као демон Асмодеј (хебр. ‘*ašmedaj* од *aēšma- daēva*).

АЖИ ДАХАКА (*Ažiš Dahākō*, авест.: ‘змија Дахака’; име можда у вези са стинд. *dāśā-* ‘не-Аријац; непријатељ, неверник, демон’). У зороастризму један од → даева, троглави змај кога је победио → Траетаона. У познијој епској традицији (Шахнаме) јавља се као Арапин Захак, демонски узурпатор иранског престола, чијој владавини је учинио крај исти противник (нперс. Феридун), оковавши га у вулканском гротлу планине Демавенд; пред смак света, **А.Д.** ће се ослободити ланаца и на кратко поново завладати, док не падне од руке другог националног јунака, Крсаспе. – Митолошки лик **А.Д.** генетски је везан са демонским змијама ведске митологије, каква је *Ahi Budhnya* (стинд. *ahi-* = авест. *āzi-*). Из Персије је прешао Јерменима, а, преко Турака, и нама, као *аждаха*, *аждаја*.

АКА МАНАХ (*akəm tanō* п., авест.: ‘зла мисао’). У → Заратуштриним Гатама апстрактан појам опречан ‘доброј мисли’ (→ Воху Манах), осуђен као извор култа лажних богова и погрешан избор при опредељењу између дуалистичких полова. У млађој Авести и средњеперсијским списима персонификован као један од најопакијих помоћника → Ангра Маинјуа. И до данас живи у персијском и курдском фолклору као демон *Akwan*.

АМЕША СПЕНТА (*Aməša Spənta*, авест.: ‘света бесмртна [суштаства]’). У маздеизму их је седам: → Спента Маинју, → Аша Вахишта, → Воху Манах, → Хшатра Ваирја, → Армаити, → Хаурватат и → Амртат. Број и скупни назив **А.С.** (срперс. Амшаспанд) јавља се тек након Заратуштре (в.), који користи само множину имена Бога – Ахура (Мазде): *ahurāṇhō* да би означио суштаства која је Бог створио себи за најближе помоћнике, као неку врсту еманације сопствених квалитета; поред горе наведених седам, по Гатама би у тај скуп спадали и → Сраоша, → Атар, → Аши. У зороастријском **дуализму**, сваки од **А.С.** има свог противника међу силама зла. У млађој Авести, **А.С.** се до краја персонификују, разврставају по мушком и женском полу и свде на ранг бројних божанстава старог индоиранског политеизма увршћених међу → јазата. Заправо су корени тог позног процеса дубљи од Заратуштрине реформе, јер, без обзира на апстрактност појмова у којима је пророк замислио **А.С.**, већину имена за њих црпао је из старе аријске традиције, у којој су поједина већ могла означавати више или мање обоготворене представе (нпр. Аша = вед. Рта; Армаити = вед. Арамат). Стога у **А.С.** неки истраживачи виде Заратуштрину супституцију старог индоиранског пантеона (Geiger-ово поређење са ведским Адитјама и Dumézil-ова ‘трифункционална’ анализа). Са друге стране, сличност са јудаистичким арханђелима не мора бити само типолошка, већ можда указује на неку генетску везу између Заратуштриног учења и **јудаизма**.

АМРТАТ (*Aməratās*, хаплоглијом од *Aməratatās* f., авест.: ‘не-смртност’; срперс. Мурдад). У зороастризму једна од → Амеша Спента; у пару са → Хаурватат оличује здравље и дуговечност у телесном животу и бесмртност душе. У симболици елемената одговарају им вода и биљке. – Обе представе сежу у индоиранско доба; њиховим називима одговарају вед. *amṛtāt-*, *sarvātāt-*. штавише, веровање изражено у Гатама, да ће **А.** (уз Хаурватат) бити на оном свету храна праведницима, одражава једну праиндоевропску митологему: авест. реч *aməratāt-* сродна је староиндијској *amṛta-* и грчкој *ambrosía* као називима за храну богова која обезбеђује бесмртност. Пар Амртат/Хаурватат функционално се пореди са стинд. божанским близанцима – Ашвинима (које је иначе зороастризам деградирао у једног од демонских → даева под именом *Nāṇhaitya-* = вед. *Nāsatyā*). У јудејско-муслиманској традицији Хаурватат и **А.** јављају се као анђели Харут и Марут, уплетени са Нахид (→ Анахитом) у једну галантну авантуру, сличну староиндијској легенди о лепој Суканји и двојци Ашвина.

АНАХИТА в. АРДВИ СУРА АНАХИТА

АНГРА МАИНЈУ (*Aṅrō Mainyuš*, авест.: ‘непријатељски дух’; срперс. Ахриман). У зороастријској религији дуалистички супарник ‘Светог духа’ (→ Спента Маинју), **архидемон**, предводник → даева, творац зла у свету. Плутарх га идентификује са грчким Хадом, помињући да му се приноси вук на жртву. Култ **А.М.** стран је иначе зороастризму, али се у малоазијском → митраизму срећу посвете *Deo Areimaniō*. – Постоји мишљење да је зороастријска концепција **А.М.** могла утицати на развој лика Сатане у **јудаизму** од Божјег слуге до отпадника од бога и његовог дуалистичког супарника.

АПАМ НАПАТ в. ЈАЗАТА

АПАОША в. ТИШТРЈА

АРДА ВИРАЗ (*Ardā Virāz*, срперс. ‘праведни Вираз’), зороастријски свештеник кога су за време владавине Шапура III (310–379. н.е.) његове колеге као најпoboжнијег

међу собом изабрале да га пошаљу на онај свет како би потврдио исправност њихове вере коју су тада угрожавале разне јереси, туђинске религије и безверје. Испивши напиток смешан од вина, конопље и хаоме, пао је у транс, који је трајао седам дана и седам ноћи; за то време његово беживотно тело лежало је у храму, а за то време су га чували други свештеници и његове жене певајући химне. Потом је дошао свести и испричао како је његова душа напустила тело и пренела се у онострано, где ју је дочекала његова Ден (→ Даена) у лику лепе жене и превела преко моста → Чинват. Даље су га водили Срош (→ Сраоша) и Адар (→ Атар) стазама звезда, месеца и сунца, у просторе где је срео самог Ахура Мазду, који му је показао душе блажених из разних сталежа. Затим су га његова два водича одвела у пакао, где је видео муке грешника. Све то описано је у „Књизи о праведном Виразу“ (*Ardā Virāz nāmag*), која је до нас дошла у редакцији из знатно познијег времена (X–XI века). Прича је заснована на зороастријској индивидуалној **есхатологији** (судбина душе након смрти), али садржи и веома архаичне елементе својствене **шаманизму**.

АРДВИ СУРА АНАХИТА (*Arədvī Sūrā Anāhitā* f., авест.: ‘течна, моћна, неоскврњена’). У зороастризму млађе Авесте, једна од → јазата. Посвећена јој **химна** (Јашт 5) опева је као лепу девојку, персонификацију митске реке и плодносних вода уопште. По атрибутима **А.С.А.** подсећа на ведску Сарасвати и своди се као представа на неку богињу плодности из индоиранског доба, а није, како се то помишљало, настала под утицајем западносемитске богиње Анат. Но доцније је поистовећена са вавилонском Иштар (Афродитом Уранијом, „Небеском“ у грчкој интерпретацији); плод тог **синкретизма** је култ богиње Анаите, нарочито раширен од хеленистичког доба у Малој Азији, а такође и перс. Нахид као назив за планету Венеру. **А.С.А.** прешла је и Јерменима као богиња Анахит.

АРЈАМАН в. ЈАЗАТА, уп. СРАОША

АРМАИТИ (*Arəmaitiš* f., авест.: ‘исправно мишљење, побожност’, по правилу са епитетом *spənta* ‘света’, срперс. Спандармат). Једна од → Амеша Спента, у тесној вези са земљом и можда, по пореклу, некадашња богиња земље; са друге стране, именом и неким карактеристикама одговара ведској Арамати.

АРШТАТ (*Arštās* f., авест.: ‘праведност’). У зороастризму једна од → јазата; оличује искреност у мислима, речима и делима и част слободних људи, посебно владајућег сталежа. Идентична јој је стперс. *Arīsta* у Бехистунском натпису Дарија I.

АТАР (*Ātarš*, ген. *Āθrō*, авест.: ‘огањ’; реч је у вези са нашом *ватра*). У Заратуштриним Гатама симбол и облик пројављивања Бога творца → Ахура Мазде; у млађој Авести персонификован као један од → јазата, син Ахура Маздин. У зороастријском култу ватра је имала широку примену, нпр. у обредима очишћења; постојала су **А.** светишта, где се одржавао вечити пламен на затвореним жртвеницима, до којих није смела допрети сунчева светлост. Особито поштовање у сасанидском периоду уживала су три света огња као симболи трију друштвених сталежа: свештенички Фарнбаг, ратнички Гушнасп и земљораднички Бурзен-Михр, а над њима свима као краљ сматрао се Бахрам. Истакнута култна примена ватре разлог је што су зороастријце прозвали – не сасвим прикладно – „огњепоклоницима“. Значај **А.** у иранској религији може се упоредити са значајем Агнија у религији Веда, али, при великом броју заједничких индоиранских божанстава и митолошких личности, изненађује што бог огња код Индијаца и Иранаца носи различита имена; иза те диференцијације мора стајати нека култна супротност аријског доба, можда обред

спаљивања мртвих карактеристичан за Индоаријце, који се у зороастризму сматрао недопустивим скрнављењем свете ватре. Амбиваленција ватре, која је најсветији (*spəništa-*) од светих елемената, али може бити и деструктивна, као да је одражена у митовима везаним за планине поистовећене са митском → Харом Брзаити, Елбурсом и Елбрусом, будући да су обе активни вулкани; под врхом Елбурса Демавендом окован је змај Ажи Дахака који ће се једног дана ослободити и спалити пола света, а у недрима Елбурса заточен је грузински Амирани, културни херој који је украо ватру за људе али се супротставио небеском богу и био кажњен, чије се име изводи од → Ахриман (грчки мит о Прометеју окованом на Кавказу, настао је у вези са тамошњим локалним предањем).

АХРИМАН в. АНГРА МАИНЈУ

АХУРА МАЗДА (*Ahurō Mazdā*, у Гатама и са обрнутим следом чланова, авест.: ‘мудри Господ’). У → Заратуштрином **МОНОТЕИЗМУ** једини Бог, створитељ и господар света. У ахеменидском пантеону Аурамазда, врховни и највећи од свих богова (→ Бага). По неким битним особинама, посебно као творац и чувар козмичког поретка (иран. *arta-* п., авест. *aša-* = стинд. *rtá-*) пореди се са Варуном, који је такође главни асура (= авест. *ahura-*), а носи и епитет *médhira-*, истозначан и етимолошки сродан авестијском *mazda-* (као и нашем *мудар*). Осим тога, Ахура (Мазда) долази и у пару са → Митром, што одговара ведском пару *mítrāvárūnau*. Питање да ли је име **А.М.** Заратуштрина творевина у вези је са неизвесним хронолошким опредељењем самог → Заратуштре. Најранији помен тог теонима би, упркос оспоравањима, могао бити *Assara Mazaš* као име божанства у једном асирском документу, вероватно из IX–VIII в. пре Хр. Грчки писци V–IV в. знају за **А.М.** под именом *Oromázēs*, чији је облик већ близак средњеперсијском *Ormazd*.

АШИ ВАНХВИ (*Ašiš Vahuhi* f., авест.: ‘добар удео’; срперс. *Art*). У Заратуштриним Гатама реч *aši-* означава божанску правду која човеку додељује према заслуги добро или зло на овом и оном свету. У млађој Авести **А.В.** је персонификована: Јашт 17 опева је као кћер → Ахура Мазде и → Армати: возећи се унаоколо на брзим колима, она верницима удељује благостање. – Како се *aši-* гласовно своди на *arti-*, са **А.В.** је вероватно сродна богиња *Артим-паса* у пантеону иранских Скита: њу Херодот интерпретира грчком Афродитом Уранијом, а култ **А.В.** био је везан са полном зрелошћу: из њега се искључују како полно незрели младићи и девојке, тако и мушкарци чија је плодност пресахла и жене које више не могу рађати.

АША ВАХИШТА (*Ašəm Vahištəm* п., авест.: ‘најбољи поредак’; срперс. Ардибахишт). У зороастризму најважније од ‘светих бесмртних суштастава’ (→ Амаша Спанта). Као појам обухвата козмички поредак, стварност, истину (Плутарх га предаје грчком речју *alētheia*), правду, искреност и у најтешњој је вези са самим богом, → Ахура Маздом. Елементарни симбол **А.В.** је огањ, а противник му је → Друг, ‘Лаж’; та дуалистичка опрека сеже у индоиранску старину (в. тамо).

БАГА (*baga-* т.) у староперсијском језику општи назив у значењу ‘божанство’, синониман авестијском *ahura-* и противстављен ознаци за демоне *daēva-* (→ *даеве*). У иранској области Согдијани био је поштован један *Бага* у својству бога брака, вероватно супституција → Митре као оличења (брачног) уговора: у млађој Авести реч *baγa-* везује се за Митру, бога месеца Маха и самог → Ахура Мазду. Основно значење јој је ‘удео’, ‘срећа’, као и у стинд. *bhaga-* (ведски Бхага је бог ‘уделитељ’) и,

првобитно, у прасловенском **bogъ* (уп. *у-бог* ‘без удела, несрећан’); мисли се да је своје доцније значење словенска реч *бог* добила под иранским утицајем.

ВАЈУ (*Vayuś* авест.: ‘ваздух, ветар’; срперс. *Вай*). У зороастризму један од јазата (в.). Посвећен му је 15. Јашт (**химна**) Авесте. **В.** је уопште дах као прво животодавно начело, али и као последњи издисај; стога он има у својој власти и живот и смрт. Отуда представа о двојном **В.**, добром и злом, коју не треба сматрати зороастријском иновацијом, због тога што староиндијски *Vāyu* спада у девет, класу богова одбачену од → Заратуштре и доцније, у млађој Авести, деградирану у злодухе (→ даеве), него то двојство има своје индоиранске, а вероватно и индоевропске корене: у римској религији упоредив је Јанус са два лица, такође бог почетка и краја. Штавише, неки, као Мери Бојс (*Mary Boyce*), мисле да је древни митски лик **В.**, који стоји на почетку времена, сједињујући у себи супротности добра и зла, могао бити извор Заратуштриног **дуализма**. – Постоји претпоставка да је са **В.** сродан источнословенски митолошки лик *Вий*, познат из истоимене Гогољеве приповетке.

ВОХУ МАНАХ (*Vohū Manō* п., авест.: ‘добра мисао’, грч. *éunoia* код Плутарха, срперс. *Bahman*). У зороастризму, један од → Амаша Спанта, дуалистички супротстављен → Ака Манаху, ‘злој мисли’. Иза апстрактног појма ‘добре мисли’ слуте се неке особине индоиранског → Митре, апсорбоване → Заратуштрином реформом, пре свега у покровитељству **В.М.** над стоком и у његовом посредништву између Бога и човека. Независно од свог могућег политеистичког порекла, **В.М.** се у позном религиозном **синкретизму** на тлу Мале Азије јавља у пару са → Анахитом као **антропоморфно** божанство *Ōmanos*, чији је кип Страбон видео у једном храму у области Понта.

ВРТРАГНА (*Vərəθraγnō* м. од *vərəθraγnāt* п., авест.: ‘сламање отпора’, срперс. *Varhran*, нперс. *Bahram*). У зороастризму један од → јазата, божанство рата и победе, опевано у авестијској **химни** (Јашт 14) која описује његове преображаје у разна, махом животињска обличја. Имену **В.** одговара у Ведама епитет → Индре *vṛtrahán-* ‘убица Вртре’. Култ **В.** раширио се и ван Ирана, у Јерменију (*Vahagn*) и малоазијску Комагену (*Artagna*, поистовећен са грч. Хераклом и Арејем). – Како су две главне инкарнације **В.** ветар и соко *Варган*, њему у српском фолклору може бити сродан демон олује, такође замишљен у виду грабљиве птице која води облаке: *ветрогоња*, чије је име протумачиво као преосмишљење првобитне формуле одражене у авест. *vata vərəθraγān-* (Јашт 10.9; 12.4; 13.47) ‘победоносни ветар’, уп. рус. *ветрогон*. Иванов и Топоров са **В.** везују *Вострогор*, *веретник* и сл., имена чудовишних птица у руском фолклору.

ГАЈОМАРТ (*Gayomart*, срперс. од авест. *Gayō Marētā* ‘живи смртник’). У иранској митологији име прачовека, сина Неба и Земље, а по тумачењу позног зороастризма, Ормазда (= Ахура Мазде, в.) и Спандармат (→ Армаити). Убио га је → Ахриман; од његовог тела настале су жиле метала, као костур земље, а из његова семена родио се први људски пар, Машја и Машјана, које је Ахриман саблазнио, као Сотона Адама и Еву у Старом завету. У улози **космогонијске жртве** при стварању света, **Г.** је упоредив са ведским Пурушом или нордијским Имиром; као прачовек је у маздеистичкој митологији заменио индоиранског Јаму (иран. → Лима); само име (*Gaya-*) *Marētan-* стоји у вези са ведским именом Јаминог оца *Mārtāṇḍá-*.

ГАРОТМАН (срперс., од авест. *garō.dətmāna-*, *garō.nmāna* ‘дом песме’, зороастријски рај, небеско боравиште Ахура Мазде и Амеша Спента у које одлазе душе умрлих праведника. По једној верзији, то ће бити коначно одредиште за све присталице Добра након смака света и Страшног суда (→ Фрашокрти).

ГЕУШ УРВАН (*gēuš urvā*, авест. ‘душа говеда’). У зороастријском дуализму животиње се деле на добре, Ахурамаздине и зле, Ахриманове, а међу добрима посебно место има говедо. У једној од Гата, Јасни 29, Г.У. жали се своме створитељу. Пре него ли о уништавању стоке при крвавим жртвоприношењима од стране поклоника даева ту је реч о некој врсти оправдања Бога-творца (**теодицеје**) за космогонијску жртву бика (→ Митра, митраизам).

ДАЕВЕ (*daēvā* m. pl., авест.: ‘паганска божанства, демони’. Реч се своди на ие. **deivo-* (одатле лат. *deus*) у значењу ‘небесни’ као назив за једну од две основне скупине богова, поред које је у индоиранско доба постојала класа асура ‘господара’ (уп. старогерманске Азе и Ване). Староиндијске Веде још показују упоредно поштовање дева (*devā-*) и асура као божанстава; но у доцнијем брахманизму асуре се преобраћају у демоне, противнике дева, који остају једини прави богови. Обратно, у Ирану је → Заратуштра својом реформом уздигао у врховног бога једног од асура: → Ахура Мазду, а д. осудио као лажна божанства. Култ д. је ипак био дубоко укореењен код Иранаца, о чему сведочи и староперсијски Ксерксов натпис против „даива“. У млађој Авести нека стара аријска божанства из те скупине поново су стекла култ као → јазата, док су друга деградирана у злодуге под именом **д.**; међу њима су Индра, Гандарва (= стинд. Гандхарва, в. тамо), Сарва (*Saurva-* = стинд. *Sarva-*, надимак Рудре, в. тамо), Нахатја (*Nāhaitya-* = стинд. *Nāsatya*, назив двојице Ашвина); демонско биће заједничко ведској и иранској митологији је чудовишна змија, авест. → Ажи Дахака, стинд. Ahi (Budhnya). Други **д.** немају јасних индијских паралела, као Апаоша: демон суше, Астовидату: демон смрти, Насу: демон мртве твари. У дуалистичкој схеми зороастризма сваком божанском бићу супротстављен је неки демон, па има и таквих **д.**, који су очито замишљени као противтежа појединим силама добра, као Асрушти ‘непослух’ → Сраоши, Таромати ‘нетрпељивост’ → Арамати. И у староперсијском језику доба Ахеменида реч *daiva* = авест. *daēva-* била је попримила значење ‘пагански бог, демон’, јер се син Кира Великог Камбиз у једном натпису хвали да је уништио култно место демона (*daivadāna*), по некима, главни храм у Вавилону. Наша реч *див* је турцизам персијског порекла, од назива **д.**, са помаком значења који показује друга позајмљеница преко турског из арапског: *дин* ‘горостас’ и ‘злодуг’. Но староруски *Див* из „Слова о полку Игореву“, као и неке употребе речи *дивљи* (нпр. *дивља гуска* према лет. *dieva zuosis* ‘божја гуска’) сведоче да су Словени још у давнини, као и Иранци, речи за бога **deiwo-* дали значење ‘демон’, док се, с друге стране, наша реч *бог* своди на име аријског божанства из класе асура Бхаге (*Bhaga-*). Посреди је, свакако, ирански утицај на словенску религију.

ДАЕНА (*daēnā* f. авест.: ‘вера’, као духовна настројеност и опредељење појединца или заједнице). По → Заратуштрином (в.) учењу, сваког човека након смрти сусреће његова **Д.**: праведницима се она приказује као лепа девојка која их преко моста Чинват води у рај, грешницима као одвратна старица, под чијим вођством се строваљују у пакао (уп. представу *среће* у Вуковој приповеци о Усуду). Арамејски натписи из малоазијске Кападокије помињу **Д.** под именом *Den Mazdayasnis* ‘маздеистичка вера’ као сестру и супругу бога Бела, који је ту свакако семитска

интерпретација → Ахура Мазде: *b'l* ‘господар’ као назив за бога одговара значењу иран. *ahura-*), док инцестуозни брак двају божанстава одражава зороастријске назоре. – Нперс. *din* ‘вера’ позајмили смо и ми посредством Турака (*мојега ми дина* „тако ми вере“).

ДРВАСПА в. ЈАЗАТА.

ДРУГ или ДРУЦ (*druṣš*, ген. *drujō*, авест.: ‘лаж, обмана’; стперс. *drauga-*) као општи појам зла. При искомском избору, Свети Дух (→ Спента Маинју) одлучио се за Истину, а Непријатељски Дух (→ Ангра Маинју) за **Д.**, тј. за Лаж. Опозиција двеју речи старија је од Заратуштрине дуалистичке реформе, и потиче из индоиранског доба: опреци *aša-*, придев *ašavan-* ‘праведан’ према *druj-*, придев *drəgvant-* ‘лажљив, преваран’ у Авести одговара појмовно и језички опрека *ṛtá-*, прид. *ṛtāvan-* према *druh-* ‘лаж’ у Ведама.

ЗАМ в. ЈАЗАТА.

ЗАРАТУШТРА (авест. *Zarathuštrō*, често везано са *Spitama-*, што је презиме по роду; срперс. Зардушт, у грчкој предаји *Zōroásthēr*, одатле *Зороастар*, *-тра*. Реформатор старе иранске религије (→ зороастризам), чија је историјска личност у предању попримила многе митолошке црте.

О историјском Заратуштри имамо веома мало поузданих знања, тако да се и данас на основна питања: где је и када живео и деловао, у науци дају сасвим различити одговори. Постојбина пророка и његове реформе тражи се безмало на целом иранском простору од Кавказа до Хиндукуша, а његово време одређује се у распону од преко петсто година. Од извора који непосредно говоре о **З.** животу најранији су извештаји античких – грчких и римских – писаца, почев са Ксантом Лиђанином (V в. пре Хр.), али они, датирајући **З.** 6000 год. пре Ксерксове најезде на Грчку или пре Платона, или 5000 год. пре Тројанског рата, већ показују митологизовану зороастријску хронологију козмичких раздобља. У погледу **З.** завичаја антички аутори, колебајући се између Медије и Бактрије, одражавају двојство домаће, иранске традиције. Домаћи извори потичу из средњеперсијског периода (епоха Сасанидског царства, III-VII в. после Хр.). Они **З.** доба датирају уназад од времена Александра Великог; таквим рачунањем, пророково рођење падало би у последње деценије VII, а његова смрт око средине VI в. пре Хр. Место **З.** рођења било би град Рага (*Raghai*) на истоку Медије. Део научника у основи прихвата ову средњеперсијску традицију, по којој би **З.** био савременик јудејских пророка, Буде, Конфуција и старијих пресократоваца, а западна локација **З.** завичаја допуштала би територијалну везу његове реформе са струјањима јудаизма. Други, не мање ауторитативни стручњаци стављају под сумњу традиционално датирање **З.**, које може бити релативно позна комбинација, а и за предање о **З.** западном пореклу помишљају да је могло накнадно настати из жеље да се постојбина оснивача националне религије поистовети са језгром националне државе. Одбацујући те податке, они историју **З.** и његове реформе реконструишу углавном на основу свете књиге зороастризма → Авесте, и то првенствено онога њеног дела који се приписује самом пророку, извлачећи одатле закључке сасвим опречне традицији. Ни Гате ни млађа Авеста не пружају непосредне податке хронолошке или географске природе о **З.** и његовој делатности. Но језичко-стилски облик и садржина Гата представљају, додуше посредан, али прворазредан, једини аутентичан извор за познавање личности **З.** као њиховог творца. За језик Авесте поуздано се може рећи толико, да се јасно разликује од староперсијског језика на којем су састављени клинописни натписи

Ахеменида, што значи да је Авеста настала ван Персије, вероватно у некој источнијој иранској области. Но на авестијски се не надовезује ни један од познатих средње- и новоперсијских дијалеката, тако да се његово првобитно подручје не да тачно одредити. Утолико су значајнији трагови авестијског наречја у натпису на арамејском језику индијског краља Ашоке, из III в. пре Хр., нађеном код Таксиле на Инду. На ирански исток указивала би и велика блискост Авесте, посебно Гата, са Ведама. Поређење та два древна споменика двају сродних народа у највећој мери читује некадашње индоиранско (или: аријско) језичко и културно јединство. Подударају се не само поједине речи, него и цели песнички обрти и формуле, и може се рећи да оба зборника настављају исту усмену традицију индоиранског свештеног песништва. У том смислу важно је да је **З.** по позиву био *zaotar-*, припадник свештеничког staleжа чије се име подудара са староиндијским *hotr-*, називом свештеника задужених за рецитовање најархаичније, Р(и)г-веде. Архаичност језика и стила Гата наводи бројне индоиранисте да их датирају веома рано, чак око краја другог и почетка првог миленија пре Хр., али песнички и обредни карактер тог споменика допушта и позније датирање, јер један давнином освештан језички израз може живети у култној поезији и вековима након што је изашао из говорне употребе. Што се тиче географских података, у Авести се користи назив *airyanəm vaējō* ‘аријски простор’ да означи свеукупност иранских земаља које су у видокругу њених аутора; први члан те синтагме дао је данашње име *Иран*, али се о изворном опсегу њоме означеног појма може само нагађати. У митологији млађе Авесте средишње место има источноиранска провинција Сеистан око језера Хамун. У Гатама као једини географски оријентир може послужити представа коју нам оне пружају о привредним и друштвеним односима на подручју **З.** мисије. Било је то додирно подручје седелачких и номадских племена. И једнима и другима главно занимање је било сточарство. О томе сведочи и чињеница да је највећи број антропонима сложен од назива за крупну стоку, особито коње и говеда; ту спадају имена пророкових родитеља и само његово име, *Zaraθ-uštra-*, које у другом делу садржи реч *uštra-* ‘камила’; камиле су се највише узгајале на истоку Ирана (позната бактријска камила). Гате ничим не наговештавају постојање земљорадње, градског живота, ни већих државних творевина; у њима се нигде не осећа утицај високих култура Месопотамије и предње Азије, присутан од раних времена на иранском западу и југу. Све то указивало би на степска подручја североисточног Ирана око река Окса (Аму-Дарје) и Јаксарта (Сир-Дарје), обухваћена у антици областима Согдијана и Хорезм, и на доба пре него што су те покрајине ушле у велико Кирово царство. Од догађаја из **З.** живота у Гатама су нашли одраза углавном они који су у вези са његовом реформаторском борбом. Доста се спомињу противници његове реформе: свештеници (*karapan-*, *usij-*) и краљеви (*kavi-*, очито, локалног значаја), али њих, као и одбачена божанства старе религије, **З.** избегава да именује. На једном месту он говори о свом бегству, што је дало повод појединим истраживачима да покушају помирити традиционално западно порекло пророка и источни карактер Гата претпоставком да се **З.** родио на западу одакле је, услед отпора својој мисији, избегао на исток и тамо је спровео. Одлучујући успех за **З.** било је његово обраћење у нову веру једног краља – кавија Виштаспе, на чијем је двору остао, уживајући у свом даљем мисионарском раду Виштаспину подршку. Доцнија традиција смешта и Виштаспу на запад, па је Марко Поло могао видети код града Кешмара у северозападној Персији чемпрес приписан легендарном владару. Подударност имена *Vištaspā* са именом оца Дарија I (у грчкој предаји *Хистасп*, *Hystáspēs*) навела је неке, као Херцфелда (Herzfeld), на претпоставку да се ради о истој личности. Но о томе нема помена у целој иранској традицији и није

вероватно да је она могла предати забораву једну тако значајну чињеницу; од античких аутора, идентификација Даријева оца са **3.** покровитељством јавља се тек у IV в. после Хр. код Амијана Марцелина и очито је плод забуне изазване истоименошћу двеју различитих личности. По Хенингу (Henning), Виштаспа је могао бити владар хорезмијског краљевства пре него што је оно пало под Кирову власт; други време образовања тог краљевства са развијеном градском културом (отприлике VIII в. пре Хр.) узимају за *terminus ante quem* **3.** делатности. Уместо закључка, могу се навести речи Дишен-Гијмена (Duchesne-Guillemin): „Све што се може узети као позитивно јесте, да је **3.** морао живети, између X и V века, негде у Ирану“. штавише, има ираниста, као Ниберг (Nyberg) и Моле (Molé), који сматрају да се о **3.** уопште и не може говорити као о историјској личности; за овога последњег, Гате и нису **3.** творевина, његове „проповеди у стиху“, већ **литургијски** текстови у којима се пројављује већ сасвим митологизована фигура пророка из дубоке давнине.

Митолошки лик Заратуштре уобличен је у легендама које преносе списи из средњеперсијског времена. Легенда говори о преегзистенцији три дела пророкове личности. Први је његова есенцијална енергија, *xvarrah* (= авест. → хварнах): настала од бесконачне светлости, она се у виду пламена спустила на огњиште дома **3.** матере Дугдове и озрачила је. Други је његова душа или сен, *fravahr* (авест. → фраваш): њу је Ормазд (→ Ахура Мазда) створио на крају првог периода од три хиљаде година у којем је свет постојао само спиритуално (*mēnōk*), да би је на почетку следећег раздобља отеловљеног постојања (*gētīk*) сместио у гранцицу → хаоме на планини Аснаванд. Трећи део будућег **3.** била је његова телесна супстанца: она је сишла с неба у виду кише и преко хране прешла у тела двеју крава пророкова човечанског оца, Поурушаспе (авест. *Pourušaspō*). Поурушаспа је убрао гранцицу хаоме са **3.** душом, а његова невеста, већ озрачена **3.** енергијом, помешала је сок те биљке са млеком оних крава (што је обредни чин припреме зороастријске бескрвне жртве – ливенице). Попивши тај напиток, младенци су се први пут здружили, и тако су се сјединиле све три компоненте **3.** бића. → Ахриман и његови злодуси (*dev* = авест. → даеве) покушавали су да нападну **3.** још у мајчиној утроби и да спрече његово рођење, али он их је одагнао рецитујући *ahuna vairyā*, најсветију молитву зороастризма. Новорођенче је дошло на свет смејући се, и са другим знацима свога послања, који су потакли свештенике старе религије да му од првог дана раде о глави; но дете је на чудесан начин одолевало њиховим злочиначким покушајима, рано испољавајући своју одвратност према култу дева и саосећање за сва жива бића, посебно за стоку, намењену крвавим жртвама. У својој тридесетој години **3.** је доживео откровење кроз разговор са → Ахура Маздом и → Воху Манахом, и, заогрнут белом Воху Манаховом одећом од чисте светлости, приступио збору → Амеша Спента: то је праузор зороастријског обреда иницијације, при којем посвећеник добија белу кошуљу. Даље легенда следи, проткивајући их митолошким елементима, стварне догађаје **3.** живота, назначене у Гатама: наилазећи у почетку свог проповедања на жесток отпор жреца и владара привржених девским култовима, **3.** је добио подршку краља Виштаспе и ородио се са двојицом браће, моћника блиских краљу, давши једном, Џамаспи, своју кћер Поуручишту за жену, а сам се оженивши кћерју другога, Фрашаоштре. Настављајући уз Виштаспину помоћ да проповеда и шири нову веру, **3.** је, по традицији, живео 77 година. Постоје разне верзије о **3.** смрти: по једној, убио га је један његов заклето противник; по другој, растргли су га вуци, а по трећој, која као да у себи спаја прве две, врач – поборник старе религије, преобраћен у вука, Ахриманову животиња (**ликантропија**). Но из **3.**

семена ће се у размацама од по три хиљаде година чудесно родити три будућа Спаситеља света (→ Саошјант).

ЗОРОАСТРИЗАМ или ЗОРОАСТРИЈАНСТВО (уп.: **зороастризам**): религија коју је утемељио → Заратуштра, по грецизираном облику пророковог имена *Зороастар*. Но неки тај назив ограничавају на религију млађе Авесте, која је кроз компромисе са старим култовима учинила корак уназад од Заратуштрине реформе ка политеизму, за разлику од учења самог Заратуштре израженог у Гатама (→ Авеста), које означавају изворним иранским обликом његовог имена, као заратуштријанство или, једноставно, као „религију Гатâ“. Као синоним за **3.** употребљава се назив **маздеизам**, по имену врховног божанства → Ахура Мазде, премда није сигурно да се ова два појма смеју изједначити. Постоји, наиме, претпоставка да вера у Ахура Мазду као врховног бога није Заратуштрина творевина, него да ју је пророк преузео из раније религије. То би значило да ахеменидски владари, као декларисани обожаваоци А(х)урамазде, нису морали бити и зороастријанци, а такође ни евентуални помен Ахура Маздина имена у асирском документу, вер. из IX–VIII в. пре Хр., чију могућност најскорије брани Мајрхофер (Mayrhofer), не би имао значаја за одређивање времена самог Заратуштре. Ахеменидски натписи доиста не помињу Заратуштру, а знања којима располажемо о тадашњој персијској религији само делимично одговарају начелима његовог учења. Могућ знак зороастријског утицаја у владајућем слоју староперсијског друштва је име оца Дарија I *Vushmatana*, који се, додуше, не може поистоветити са легендарним краљем истог имена, Заратуштриним обраћеником и покровитељем, али је могао, као зороастријанац, понети име по њему.

Дозороастријанска религија старих Иранаца чувала је култове и митологију наслеђене из индоиранске заједнице, одражене како у Ведама, тако и у пантеону индоаријског краљевства Митани у предњој Азији око средине другог миленија пре Хр., који чине Митра, Варуна, Индра, и Насатја, тј. Ашвини. На иранској страни срећу се, особито у млађој Авести као → јазата или деградирани у демоне (→ даеве), *Miθra-*, *Indra-*, *Nāhahitya-* и бројна друга божанства са ведским еквивалентима као → Армаити, Апам Напат, → Бага, → Вају, → Вртрагна (в.), Паренди, → Хаума итд.; индоиранског је порекла и подела богова на две класе, асура (авест. *ahura-*) и даива (стинд. *devá-*, авест. *daēva-*); такође, опозиција између појмова стинд. *ṛtá-* = авест. → Аша и стинд. *druh-* = авест. → Друг, затим добар део иранске култне терминологије и митолошких сижеа (нпр. митском лику краља → Јиме, сина Вивахвантова, одговара ведски Јама, син Вивасвантов). Име које би одговарало староиндијском *Váruṇa-* не јавља се у иранској традицији, али се са доста основа аријски пралик Варуне слуту иза → Ахура Мазде. Појава у ведској религији, названа **хенотензам**, да се у обреду слави као врховни и безмало једини онај бог коме је обред намењен, могла је на иранском тлу дати потицај **монотеистички** усмереној реформи која је ‘Мудрог Господа’ учинила врховним владарем и творцем, а остале богове његовим поданицима и створењима.

Да ли је Заратуштра засниватељ или баштиник маздеизма, остаје спорно; но он је Ахура Мазду окружио збором апстрактних помоћника → Амеша Спента и супротставио им, као силама добра, зло, оличено у → Ангра Маинју и његовим креатурама. Заратуштрин **дуализам** човека у свакој његовој мисли, речи и делу ставља пред етички избор, који је у двострукој **есхатолошкој** функцији судбине самог појединца након смрти и коначног исхода козмичког сукоба добра и зла на крају света. У култном погледу, Заратуштра устаје против масовног клања стоке у жртвеним обредима и против оргијастичких светковина → Хаоме, замењујући појам жртве

појмом молитве (*yasna*- авест.: ‘молитва, богослужење’, према стинд. *yajña*- ‘жртва’). Занимљиво је како је Заратуштрина реформа, полазећи од заједничке аријске баштине, ишла у правцима супротним од оних у којима се на тлу Индије даље развијала ведска религија. У Индији, брахманизам је апсолутизовао обредност жртвоприношења; име класе божанстава која изворно оличују природне појаве, *devá*-, уздигао је у општи назив за бога, док је други класни термин, *ásura*-, ведско име скупине богова везаних за морално-интелектуалне категорије, деградирао у ознаку демонских бића. Заратуштра је, напротив, свог Бога означио речју *ahura*-, а даеве одбацио као лажна божанства, која су доцније, у млађој Авести, претрпела **демонизацију**. На друштвеном плану, Заратуштрина реформа се залагала за седелачке сточаре, против номада; но иза тога код Заратуштре стоје метафизичке побуде, и у њему не треба видети културног и социјалног реформатора, још мање политичара у модерном смислу те речи.

Монотеизам, етички **дуализам**, **есхатологија** раја и пакла, концепција „арханђела“ (→ Амеша Спента) и Месије (→ Саошјант) – све те особине везују Заратуштрино учење са **јудаизмом**, издижући те две религије изнад свих осталих ондашњих религијских система, тако да се намеће питање да ли су оне, и у чему, могле утицати једна на другу. Колебљиво датирање појаве зороастризма онемогућује да се хронолошки одреди припада ли првенство његовом оснивачу, или јудејским пророцима. Постоји чак мишљење (Хинц), које уосталом излази из оквира позитивистичке науке, да се ради о два међусобно независна откровења једне божанске истине. У самим Гатама нема уочљивих трагова предњеазијског утицаја.

Ниберг (Nyberg) и за њим неки други стручњаци доводе **3.** у везу са северноазијским **шаманизмом** слутећи у појединим строфама Гата описе екстатичких сеанси праћених песмом и удисањем опојног дима конопље. Мост Чинват на којем се после смрти одвајају праведни од грешника био би мотив наслеђен из сценарија путовања шаманове душе у **екстази** на онај свет; река растопљеног метала под њим у коју грешници падају одражавала би праксу „божјег суда“. Треба, у сваком случају, нагласити да су Гате један од најтежих индоевропских текстова: не само да је значење многих речи у њима неизвесно и спорно, него добар део реченица и строфа, услед особене синтаксе, допушта најразличитија тумачења.

Познији зороастризам кренуо је правцем компромиса реформисане религије с ранијим политеизмом, тако да су многа од старих божанстава за која Заратуштра није хтео да зна нашла своје место у млађој Авести међу → јазатама. У сасанидско доба, када постаје државна религија са моћним свештеничким staleжом, **3.** све више поприма формалистичка обележја, испољавајући нетрпељивост према конкурентским религијама, пре свега хришћанству, са којим има доста додирних тачака, и **манихејству**, које је настало у III веку у Персији као својеврстан спој иранских, јудеохришћанских и **будистичких** учења. Пад Персије под арапску власт 652. и наметање ислама преживеле су само две мале зороастријске енклаве, Габри у средишњем Ирану око Јазда (Габри) и Парси у Индији на подручју Бомбаја. Иноверци их понекад називају огњепоклонцима, због великог значаја ватре у зороастријском култу; друго упадљиво спољашње обележје **3.** је **погребни обред**, који изискује да мртви на за то посебно саграђеним платформама, „кулама тишине“ буду изложени птицама, да се мртвим телом не би оскрнавио ниједан свети елеменат – ни ватра ни вода ни земља; кад од њих остану само кости, сакупљали би их и сахрањивали (**секундарни погреб**); Име староиранског пророка постало је познато широкој

публици преко списка Ф. Ничеа „Тако је говорио Заратустра“, но треба рећи да у њему изнета Ничеова филозофска гледишта немају ничег заједичког са Заратуштриним учењем.

Између два рата доста пажње изазвала је теорија чешког научника J. Peisker-а да су стари Словени били зороастријанци. Своје основно упориште имала је у извештају немачког хроничара XII в. Хелмолда о култу злог Чрнобога и доброг бога код полапских Словена, тумачећи га у духу зороастријског **дуализма**. Чињеница је да је зороастризам био доста експанзивна религија, чију је експанзију на рачун других вероисповести једно време програмски подржавала сасанидска држава; отуда снажан маздеистички печат у дохришћанским религијама Грузина и Јермена, као и код бројних турско-татарских народа Средње Азије. Чињеница је и да неки важни религијски термини прасловенског језика одају ирански утицај, нпр. *бог*, *рај*. Пре се, међутим, може претпоставити да је иранска религија на Прасловене утицала у своме неререформисаном, дозороастријском виду, најпре преко античких Скита – европских Иранаца, које су они дуго имали за суседе у својој прапостојбини с оне стране Карпата.

ЗРВАН (*zrvā*, асс. *zrvānām* m., авест.: ‘време’, често с епитетом *akarana-* ‘неограничен’; у грчкој предаји *Αἰὼν* ‘Еон’). У правоверном маздеизму, један од → јазата, означен као творац стазе која води душе умрлих на мост Чинват, преко кога оне прелазе у рај или се с њега строваљују у паклену реку од растопљеног метала. У концепцији такозваног зурванизма (зрванизма, зерванизма), **З.** конкурише самом → Ахура Мазди као творац света: по миту он је, будући **андрогин**, приносио жртву да би родио сина Ормазда (= Ахура Мазду), али је притом сумњао у исход жртворпиношења, па се из те сумње у њему зачео Ахриман (→ Ангра Маинју), дух зла, који је раскинувши **З.** утробу исхитрио своје рођење и као првенац добио власт над светом за девет хиљада година; тек након тог раздобља завладаће његов брат-близанац Ормазд и успоставити царство добра. Порекло зурванизма неки виде у споју иранског дуализма са представом о козмичким циклусима времена која је тековина месопотамске астрономије; у сваком случају, он је имао знатан утицај на **синкретистичке** религије какве су → митраизам и манихејство, док га је ортодоксни зороастризам одбацивао, не остајући ипак, у својој познијој фази, имун од зурванистичких погледа.

ЈАЗАТА: авест. *yazata* m. pl. ‘достojни штовања’ одговара ведском *yajata-* у истом значењу (од глагола стинд. *yaj-*, иран. *yaz-* ‘жртвовати, штовати’). Сам → Заратустра ту реч не употребљава. У „Јасни од седам поглавља“, која је хронолошки најближа његовима Гатама (→ Авеста), она стоји у једнини означајући самог → Ахура Мазду. У млађој Авести постаје општи назив за божанства, коме у староперсијском језику ахеменидских натписа одговара *baga* (→ Бага). Од *yazata-* је срперс. *yazd*, нперс. *īzad* ‘бог’. Да је таква употреба речи у иранској религији старија од зороастризма, сведочи њен рефлекс *izæd* ‘божанско биће’ у језику Осета на Кавказу, који су потомци Сармата и Алана, северноиранских племена захваћених Заратуштрином реформом.

Под називом **ј.** у млађој Авести слави се извештан број старих индоиранских божанстава која сам → Заратустра у Гатама не помиње или се чак окреће против њихова култа (али их притом не именује). Нека од њих имају еквиваленте у пантеону староиндијских Веда: → Хаома, → Митра, → Вају, → Вртрагна, Арјаман, Хвар ‘Сунце’ = вед. Свар (поред Сурја), Мах ‘Месец’ = вед. *Mās-*, Зам ‘Земља’ = вед. *Kṣām-*, Паренди (*parəndi*), богиња обиља = вед. *Púrāmdhi*, Нарјосанха, весник Ахура Маздин = вед. *Nārāśāmsa-*, епитет Агнија, Апам Напат ‘унук

вода' (у Ведама такође као Агнијев епитет, али и као посебно божанство). Индоиранско порекло, ако не самог имена, оно представе, може се предпоставити и за → Ардви Суру, Тиштрју, Рашнуа, духа праведности чије је име можда настало преобликом теонима који у Ведама гласи *Вишну*. Херој → Траетаона пореклом је такође личност старог аријског пантеона. Друга божанства међу ј. немају јасне индијске паралеле, као → Даена 'Вера', → Фраваши 'духови заштитници', Тваша 'Простор', → Зрван 'Време', → Хварнах 'Слава', Дрваспа – богиња која бдије над здрављем, посебно стоке, итд. Доцније се назив **ј.** пренео на суштаства која је Заратуштра поставио као најближе помоћнике → Ахура Мазди, и која би првобитно спадала међу → Амеша Спента: на Огањ (→ Атар), Сраошу, → Аши, па чак и на Гауш Урвана, 'Душу (пра)говеда' којој пророк посвећује једну од Гата (Јасна 29), залажући се, више из метафизичких него из економских разлога, против крвних жртава у крупној стоци својствених култу → даева. Каткада се хијерархија Ахура Мазда – Амеша Спента – јазата пореди са хришћанским односом Господ Бог – (арх)анђели – светитељи, но **ј.** су упоредиви са хришћанским свецима само у оној мери у којој су ови у фолклору појединих народа преузели функције паганских божанстава.

ЈИМА (*yimō*, од авест. *ušta-* 'близанац'). Старији облик имена је *Јама*, под којим се ова личност јавља у староиндијској митологији. Отац му је **соларно** божанство, стинд. Вивасвант = авест. Вивахвант. **Ј.** је митски предак човечанства (уп. → Гајомарта), владалац **златног доба** и установитељ културних тековина. У Индији, као први човек који је умро, Јама је постао божански владар царства мртвих; у млађој Авести **Ј.** је сведен на легендарни лик владара националне историје; идентичан му је Џамшид у епској 'Књизи царева' (Шахнаме). Разлог деградацији **Ј.** у зороастријанству је негативан став који → Заратуштра заузима према њему као митском заснивачу крвавих жртвених обичаја, но има индиција да је у ахеменидској Персији **Ј.**, слично као Јама у Индији, уживао култ божанства.

МАХ в. ЈАЗАТА.

МИТРА (*miθrō*, авест.: 'уговор', по другима пре: 'савезништво, пријатељство') у млађој → Авести се јавља као један од → јазата. Посвећен му је десети, 'Михр-Јашт'. У складу са изворним значењем имена, **М.** примарна функција је регулисање друштвених односа на основи споразума; он надзире како се поштују мировни уговори и утврђене међе, штитећи праведника (*ašaon-*) који их се држи и кажњавајући лажљивца (*drvat-*) који их крши. Већ младоавестијски Митра има уз то неке јасне **соларне** атрибуте: његова појава је блистава, зрачећа, он се попут староиндијског Сурје или грчког Хелија појављује из митске планине — Високе Харе — на колима са златним точком. У складу с тим, у Митрин делокруг улазе такође плодност земље и људско благостање. У другим иранским традицијама ван Авесте такође је присутно ово функционално двојство, с тим што у ранијем периоду преовлађује социјална, јуридика функција (*Mi-it-tra* фигурира већ у уговору једног предњеазијског владара средином II миленија, као и у заклетвама Персијанаца епохе Ахеменида), а у средњеиранско доба карактер **соларног** божанства (уп. парћански, одатле и новоперсијски назив *mīhr* 'сунце'). Оба аспекта Митре ипак су подједнако стара и вуку корен још из доба индоиранске заједнице, што произлази из поређења иранског Митре са староиндијским. У Ведама *mitra-* као именица средњег рода значи исто што и у Авести 'пријатељство, савезништво', а у мушком роду 'пријатељ'. Бог Митра јавља се најчешће у пару са Варуном. Обојица су чувари поретка, како космичког (*ṛtá*), тако и

моралног (dharman-), с тим што је немилосрдни Варуна више окренут самом космосу, а блажи Митра људима, као нека врста посредника између универзалног космичког закона — рте — и друштвеног устројства. **Соларни** аспект ведског Митре изводи се управо из његовог суделовања у рти, чији је један од основних пројавних облика правилно кретање Сунца. Митра и Варуна су у ведској религији главни представници *асура* ‘господара’, класе богова обдарених тајанственим, магијским моћима. Својом реформом → Заратуштра је, као што је познато, другу главну класу богова наслеђених из индоиранске заједнице, → даева на челу са Индром, деградирао у демоне, а једног од асура (ирански *ahura*-) уздигао у врховно, ако не и једино божанство. Ако се узме да је → Ахура Мазда, ‘Мудри Господ’, по пореклу исти бог као ведски Варуна, који носи еквивалентне епитете *asura*- и *medhira*- ‘мудри’, онда може бити донекле примамљива Димезилова претпоставка да је Заратуштра **М.**, који се као такав не помиње у његовим ‘Гатама’, уврстио међу своје Амаша Спанта под другим, такође описним именом → Воху Манах, ‘добра, блага мисао’, чија је улога посредника између божанске и људске сфере донекле аналогна **М.**-иној. Разлог овог преименовања могли су бити поједини елементи **М.** култа код иранских номадских племена који су се косили са основним смером Заратуштрине реформе, пре свега крвне жртве. Сам Заратуштра на једном месту (Јасна 32, 10) по Ломеловој претпоставци алудира на приношење говеда на жртву од стране поклоника старе религије **М.**, поистовећеном са Сунцем (други, као Гершевич, оспоравају ово тумачење). Познији зороастризам је у оквиру свог општег компромисног става према старој религији ‘рехабилитовао’ **М.**, уврстивши га међу божанства којима следује култ (јазата), али мит о убиству бика као сувише деликатан са гледишта зороастријанске ортодоксије бива у ‘Бундахишну’ приписан злом духу — Ахриману (→ Ангра Маинју). Приношење ‘пра-говеда’ на жртву митолошки је чин стварања света, и изгледа да је Митра ту **космогонијску** улогу играо још у заједничкој индоиранској митологији. Потиснута у званичном зороастризму, она се пројављује као један од кључних елемената → митраизма.

МИТРАИЗАМ (уп.: **митраизам**) посведочен је изван етничких граница иранства, на простору Римског Царства, од друге половине првог века нове ере. Његова распрострањеност може се пратити преко митраистичких споменика, првенствено храмова, тзв. ‘митреја’ и заветних натписа. Та археолошка сведочанства Митриног култа расејана су широм Царства: доста их је у средњој Италији, северној Африци западно од Картагине, источној Галији, али поред великих градских средишта и лука, пре свега Рима, а затим Остије, Путеола, Аквилеје, Картагине и Лондона, највећу концентрацију показују у северним пограничним провинцијама на Рајни и Дунаву, као и на британском лимесу уз Хадријанов зид. Митраистичким налазима не оскудевају ни бивше југословенске земље. Дедикације вотивних натписа показују да су се Митрини приврженици претежно регрутовали из редова војника, државних чиновника и трговаца. Жене су биле искључене из култа. Архитектура митреја и иконографија ликовних представа везаних за Митрин култ обавештавају нас о његовим ритуалним и митолошким садржајима. Митрини храмови су вештачке пећине (спелаеа), каткада делимично укопани у земљу, као имитација пећине у којој је Митра ухватио и заклао митског бика. У складу с тим, на почасном месту наспрам улаза, у дну ‘брода’, главне просторије, завршене каткад апсидом као у хришћанским црквама, стајао је најчешће рељеф, ређе фреска са представом **тауроктоније**: у друштву двојице стојећих бакљоноша (Cautes и Cautopates) Митра клечи на леђима бика и одвраћајући поглед зарива нож у његово плеће; доле пас и змија лижу животодавну крв; из репа

умируће животиње ничу класови а шкорпион насрће на његове гениталије. У другим ликовно представљеним епизодама свога мита Митра се рађа из камена, лови на коњу и склапа пријатељство са богом Сунца, са којим се иначе у посветама изједначује (*Soli Invicto Mitrae*). Други извор података о митраизму су антички писци. Они сведоче да се радило о **мистеријској** религији, са више ступњева посвећења, по неким седам: гавран (*corax*), ларва (*nymphus*), војник (*miles*), лав (*leo*), Персијанац (*Perses*), *Heliodromus* и отац (*pater*). Иницијанди су бивали подвргнути одређеним пробама и искушењима. Рани хришћански писци обавештавају нас да су Митрини верници практиковали један вид крштења и причешћа. Клупе са стране брода у митрејима служиле су за ритуалне обеле. Скромне димензије митреја сведоче да су поједине митраистичке заједнице биле сразмерно мале, но њихова архитектура и декорација, као и подаци на натписима указују на висок културни ниво и угледан друштвени положај доброг дела верника.

Иако је **м.** као религијска појава практично ограничен на подручје Римског царства, нема сумње да бар неке његове есенцијалне компоненте потичу са иранског истока. Очита је идентичност централног божанства у **м.** са истоименим персијским богом; у истом смислу индикативна је Митрина одећа на фрескама и рељефима, који га приказују са фригијском (персијском) капом и у персијским чакширама, даље назив једног ступња посвећења *Perses*, као и иранска реч *pata* ‘поштовање’ забележена на неким митраистичким споменицима. Митриног персијског порекла били су свесни његови верници и њихови савременици, те није чудо што писац III века Порфирије проглашава Зороастра оснивачем Митриних **мистерија**. Међутим, са становишта историје иранске религије ситуација је далеко од тога да буде једноставна. Они који уопште прихватају иранску провинијенцију митолошких садржаја који чине језгро митраизма траже им корене у дозаратуштријанској религији и још дубље, у периоду индоиранског заједништва, а за Заратуштрину реформу претпостављају да је она између осталог била усмерена против таквог Митриног култа. У **литургијским** песмама – Гатама – приписаним самом Заратуштри осуђују се присталице старе религије, укључујући митског прапретка → Јиму (в.), због приношења говеда на жртву, ритуалног једења њиховог меса, припремања и пијења напитка који ‘штити од смрти’, свакако → Хаоме, чије име Заратуштра, као и Митрино, избегава да помене, називајући га чак на једном месту погрдно ‘мокраћом’. Да овај ритуал, као уосталом митолошки ликови Митре, Јиме и Хаоме, има своје корене још у индоиранској епохи, сведочи староиндијска паралела из Јаћур-Веде. Реч је о томе да се богови спремају да исцеде опојни напиток Сому, а како је овај обоготворен, то значи да морају убити свога сабрата. Они позивају Митру да узме учешћа у том убиству, што Митра првобитно одбија уз образложење да он већ по свом имену мора бити пријатељ свим бићима и да би тај чин одбио говеда од њега. На крају га остали богови ипак наговоре да им се придружи у жртви Соме. За правилно схватање овога мита треба знати да се Сома, који је идентичан иранском Хаоми, замишља у виду бика и поистовећује са Месецом. У авестијској књизи Стварања (Бундахишн, дословце ‘Полагање основе’), која се сачувала само у средњеперсијској (пахлави) верзији, помиње се убиство примордијалног говечета „белог и сјајног као месец“. Тај митски догађај овде има негативну конотацију и бива приписан злом духу, Ахриману (→ Ангра Маинју), али се види да је то плод накнадне интервенције у првобитно митско ткиво, јер у убиству саучествује сам Ормазд (Ахура Мазда), опивши претходно животињу тако што јој је дао да жваће конопљу, а последице жртве су благотворне: од говеда настају све ситне

животиње, 55 врста жита и 12 различитих лековитих биљака. Аналоган мотив понавља се и у **есхатолошкој** визији последњих дана: по Бундахишну, на крају времена доћи ће спаситељ (→ Саошјант) и дићи мртве из гроба; са својим помоћницима он ће принети на жртву говедо Хатајош, од чијег ће лоја и биљке Хом (Хаома) припремити напитака бесмртности и дати га свим људима. Двострука жртва бика које по зороастријском схватању отвара и затвара круг времена је по свој прилици тек накнадно приписана Ахриману, односно Саошјанту. Наведена староиндијска паралела са једне и митраистичка **тауроктонија** са друге стране наводе на закључак да је и у иранској религији пре Заратуштрине реформе извршилац у оба својства, и као творац свемира и као његов спасилац, био Митра. Заратуштра је одбацио како митолошке ликове Митре и Хаома тако и сам мит, ритуално обнављан кроз крвава жртвоприношења и оргијастичке гозбе. Познији зороастризам са својом помирљивошћу према дозаратуштријанским веровањима и култовима вратио је Митри, као и Хаоми, статус божанстава, а са друге стране сачувао мит о убиству говеда, али је за редакторе свештених списа са гледишта пророковог учења било светогрдно да задрже Митру у својству жртвоприносатеља, већ су га заменили другим личностима. Но очигледно тај реформистички захват није ни издалека био у стању да на целом иранском простору избрише из сећања и ритуала исконску везу Митре са жртвом пра-говеда. Постоје индиције да су поједини персијски владари династије Ахеменида били приврженици Митре. Штавише, неке античке традиције о њима изгледа да се заснивају на погрешном тумачењу ритуала сличних доцнијим митраистичким **мистеријама**. Тако Херодот приповеда како је оснивач династије Кир припремајући устанак против Међана једног дана наложио свим својим потчињенима да помоћу српова крче трње, а сутрадан им приредио гозбу заклавши многа говеда и козе. По Херодотовом тумачењу, Киру је притом била намера да народу предочи предност уживања у слободи другог дана у односу на робовски рад првог дана и тако их убеди да збаце међански јарам. Но напорни посао првог дана може се схватити као чин **иницијације** (на митраистичким рељефима посвећеник петог степена 'Персијанац' каткада држи срп у руци), а гозба другог дана са клањем говеда као Митрина светковина; смисао целог ритуала био би образовање завереничке дружине под покровитељством бога у чијој је надлежности, већ сходно његовом имену, било свако ритуално склопљено, заклетвом потврђено пријатељство и савезништво. Други погрешно схваћен поступак једног персијског цара код Херодота била би прича о Камбисовом убиству светог бика Аписа у Египту. Херодот је објашњава Камбисовом жељом да понизи покорене Египћане погазивши њихову светињу, али са гледишта старе иранске религије жртвоприношење посвећеног говеда значило понављање Митриног **космогонијског** чина. По Плутарху, светог египатског бика убио је и један од последњих Ахеменида, Артаксеркс III Охос, што потврђује претпоставку да се ради о обредној радњи, а не о каприцу појединца. Након што је Александар Велики 330. срушио Персијско Царство, он није уклонио иранско племство које му је изразило лојалност, тако да доцније у хеленистичко доба у разним деловима те велике територије имамо државице чији владари изводе порекло од Ахеменида, а истовремено се диче родбинским везама са хеленистичким монарсима и сами су у већој или мањој мери хеленизовани. Та ситуација пружала је оквир за чување старих персијских религијских традиција, али и за њихово мешање и стапање са хеленском духовношћу. Један од основних елемената традиционалне религије, а самим тим и потенцијални објекат хеленско-иранског **синкретизма**, био је Митрин култ. У историјски најважнијем Понтском краљевству у јужном и источном прибрежју Црног Мора Митра је морао бити покровитељ краљевске династије, судећи по томе

што је чак шест понтских краљева носило име *Митрадат/Митридат*. На територији Кападокије која је обухватала висораван у средишњем делу Мале Азије, источно од Анкаре па до Еуфрата, нађени су натписи са посветама Митри. Јерменија, која је у доба Ахеменида била вазална држава Персијског царства, претрпела је снажан ирански утицај и у религијској сфери. Јерменска реч за ‘храм’ *mehean* значи дословце ‘Митрино светилиште’. У месту Багајарич налазио се велики Митрин храм који је разрушен при покрштењу земље у IV в. Историјска традиција о јерменском краљу Тиридату који је у доба Нерона признао врховну власт Рима прочитује средишњу улогу бога Митре у ритуалу краљевског посвећења. Митрино име – у облику *Mher* – до данас живи у јерменском епосу, означавајући легендарног горостаса. Изразито **синкретистичку** религијску појаву представља краљевски култ Комагене, мале области у пределу планине Таурис између река Еуфрата и Пирама, познат углавном преко монументалних споменика и натписа које је поставио у I в. пре Хр. краљ Антиох. Син владара по имену Митридат, он је у свом иранско-хеленском пантеону почасно место дао Митри, изједначеном са грчким Аполоном и Хелијем (Сунцем). У комагенском култу од нарочитог је интереса снажно изражено присуство астролошких примеса, јер ће оне имати важно место у доцнијем **м.** У начелу се претпоставља да је **м.** настао у западним провинцијама некадашњег Персијског царства, где су се најинтензивније мешале стара иранска и хеленистичка култура. Плутарх у Помпејевом животопису наводи податак да су се Римљани са Митриним **мистеријама** први пут упознали преко гусара из Киликије, области на јужној обали Мале Азије, које је Помпеј поразио 67. године ст.е. Но не може се успоставити директна веза између овог догађаја и настанка **м.**, чији су најранији споменици сто педесет година млађи. Како најранији познат митраистички натпис потиче из места Новае на доњем Дунаву из око 100. г.н.е., Бесков претпоставља да је исходиште митраизма било тзв. Боспорско краљевство у области Крима, настало два века раније као изданак Понтског краљевства; грчки натписи оданде сведоче о постојању приватних удружења на религијској основи, чији су чланови били искључиво мушкарци из војничких или аристократских редова, што се доста слаже са устројством митраистичких заједница. Први су се од Римљана са тим обичајима могли упознати припадници трупа које је средином I в.н.е. Нерон упутио у помоћ Боспоранима против Сармата. Било како било, можемо закључити да су од битних компонената **м.** две иранског порекла. Прва би се сводила на социјални аспект индоиранског Митре као покровитеља веза међу људима које настају на основу међусобног договора, споразума, заклетве. Меркелбах изводи ту функцију из **ратничких**, можда још ловачких **дружина** и прати њен континуитет у доцнијим иранским државама, где је она, по њему, била залог персоналне лојалности потчињенога према надређеном, до самог владара на врху друштвене пирамиде кога, као на ахеменидским, комагенским или сасанидским рељефима посвећује лично Митра рукујући се с њим или му дајући владарске инсигније. Једна таква, изразито лојалистичка религија није била у супротности са римском државном идеологијом и царским култом, него напротив, тако да је чак могла привући знатан део друштвених слојева који су чинили кичму Царства. Друга компонента **м.**, она која се тиче личне судбине појединца, изгледа да је заснована на индоиранском миту о Митри који убија бика. Овај мит има своју астралну димензију, јер се Митра поистовећује са Сунцем а бик, као што је то случај и на неким митраистичким рељефима, са Месецем. Исход је **космогонијски**, јер од тела жртвованог бика настају поједине компоненте света, али њихов избор се чини усредсређен на оно што је тековина цивилизације, што претпоставља постојање људског друштва: житарице, лековите биљке, домаће

животиње, тако да се и у том погледу потврђује Митрин хуманизам и његова заокупљеност пре свега човечанством као заједницом међусобно повезаних људи. Оно што је овај мит пружао појединцу била је перспектива вечног живота, изражена кроз настанак напитка који даје бесмртност: у **есхатолошкој** визији ‘Бундахишна’ он се, између осталог, справља од лоја жртвованог бика; на неким митраистичким рељефима представљен је кратер (посуда) у који се прикупља биково семе.

Ова иранска подлога је у митраизму надограђена елементима који од њега чине позноантичку **мистеријску** религију. То је пре свега изражена астролошка компонента, свакако неиранског и у крајњој линији месопотамског порекла, само се поставља питање да ли је она ушла у Митрин култ још у доба његовог развоја у иранској средини, а то је могло бити најпре на тлу Мале Азије, или је већ била присутна у оној хеленистичкој духовности која је митраизму дала његову коначну форму. Међу онима који заступају ово друго гледиште је Меркелбах. Он у митраизму види трансформацију иранског култа од стране једне непознате особе добро упућене у неоплатонистичка учења. По Меркелбаховој реконструкцији, митраистичко учење о души имало би своје корене у Платоновом Тимају и Федру. Оно би полазило од поставке да свака људска душа потиче са неке звезде некретнице, са које се спушта на земљу кроз планетарне сфере, примајући у свакој од њих одређена својства, укључујући она негативна, страсти, да би напokon на земљи ушла у тело. Њен задатак у животу је да живи тако да би се по смрти удостојила повратка на своју звезду. То се постиже кроз ступњевито посвећење у **мистерије**, налик на успон уз неку лествицу, како је симболично и представљено на подном мозаику из митреја у Остији код Рима; притом сваком ступњу посвећења одговара друга планета: првом, гаврану – Меркур; другом, ларви – Венера; трећем, војнику – Марс; четвртм, лаву – Јупитер; петом, Персијанцу – Месец; шестом, Хелиодрому – Сунце; седмом, Оцу – Сатурн. Савлађујући страсти којима је ‘инфицирана’ спуштањем кроз планетарне сфере на земљу, душа се оспособљује да се по смрти истим путем узнесе до највишег неба и свог звезданог исходишта. Ако је овакво тумачење исправно, митраизам је, без обзира на своје древне оријенталне изворе, био једно **есхатолошко** учење сасвим у духу свога времена и на нивоу научно-филозофске мисли позне антике. Као такав могао је у II и III веку доживети знатан успех о којем сведоче књижевни извори и археолошки споменици, тим пре што се, како смо видели, није супротстављао постојећем државном и друштвеном поретку, већ му је пре ишао уз длаку. Држава му је и задала одсудни ударац прихвативши за званичну веру хришћанство које није толерисало друге религије. После Константиновог одлучног окретања хришћанству мало се ко од официра и државних чиновника, који су чинили најпрестижнији део Митриних верника, усуђивао да јавно исповеда нешто што је са највишег места оцењено као непожељно. После 313. готово да се више и не постављају заветни натписи Митри; у другој половини IV века, у доба Јулијана Апостате, и Митрин култ се накратко обнавља у склопу опште реакције против хришћанства и реституције римске паганске религије. Тек сада Митру прихватају највиши кругови римске аристократије, али нит континуитета већ се била сасвим истањила и то више није био онај прави митраизам, него само један од елемената позног паганског **синкретизма** осуђеног на скору пропаст. Већ антички писци указали су на извесне сличности између **м.** и хришћанског учења и обреда. Права конкуренција хришћанству **м.** није могао бити већ због своје знатно уже социјалне базе. За разлику од других **мистеријских** религија позне антике, он није имао породичну димензију, пре свега зато што је искључивао жене, већ се

регрутација његових верника вршила по професионалној основи. Прихватили су га по правилу људи без чврстих корена: трговци, војници, чиновници који су по природи свога занимања путовали или бивали службено премештани с краја на крај Царства. У новој средини где би се нашли митраистичка заједница надомештавала им је породицу и пријатеље, повезујући их са тамошњим колегама и дајући тој вези један посвећен карактер. С обзиром на ту ограниченост митраизма он није могао, нити изгледа да је покушавао да конкурише универсализму новозаветне религије.

НАРЈОСАНХА в. ЈАЗАТА.

НАРЕНДИ в. ЈАЗАТА.

РАШНУ в. ЈАЗАТА.

САОШЈАНТ *saošyants*, авест.: ‘онај који ће доћи на корист, на спас’). Назив за **месијанистички** лик у → зороастризму. Идеја о спаситељима који ће доћи да обнове свет потиче од → Заратуштре: он је и себе сматрао једним од њих. После његове смрти развила се легенда да ће се, у размацима од по хиљаду година, из Заратуштриног семена сачуваног у једном језеру, од три девице које се ту буду окупале чудесно родити три сина на спас свету. Последњи од њих, ‘Отеловљена Правда’, отпочеће коначну борбу у којој ће силе добра под његовим вођством савладати зло и успоставити првобитни поредак ствари: васкрснуће мртви, пре свих → Гајомарт, и тако ће смрт, настала Ахримановим убиством прачовека, бити укинута. Убиство првог бика на почетку света, такође приписано Ахриману (→ Ангра Маинју), биће на крају поновљено жртвом вола Хадајоша, од чијег ће се лоја и мождине и од → хаоме справити напитака бесмртности за људе. У → митраизму, а вероватно и у дозорастријској религији, улогу **С.** играо је → Митра. Није искључен ирански утицај на јудаистичко месијанство.

СПЕНТА МАИНЈУ (*Spəntō Mainyuš*, авест.: ‘свети дух’). Заједно са → Ангра Маинјуом син близанац → Ахура Мазде, творац доброг дела света, док је његов брат творац злог. Доцније се изједначава са самим Ахура Маздом. У Ведама се јавља реч *manu-* у значењу душевне моћи, којом, између осталог, Митра и Варуна одвајају неред од поретка; она тамо може бити и персонификована у божанство које даје победу у бици и сл. Са друге стране, за **С.М.** се помишља да је → Заратуштрина супституција индоиранског бога-творца (*Tvaṣṭr-* = авест. *θwōrəštār-*), коју је Заратуштра дуалистички ‘расцепио’, можда по узору на двојног → Вајуа. Упадљива је сличност Заратуштрине концепције **С.М.** са јудаистичким и хришћанским Светим Духом.

СПРАОША (*Sraoša* м., авест. ‘послушност’; реч је истог порекла као наша *слух*). Међу духовним суштацима која је → Ахура Мазда створио, **С.** оличава верску покорност и оданост, иступајући као главни небески борац против сила зла и таме, од којих му је посебно супротстављен → Аешма. Осим тога, он има улогу посредника међу Богом и људима, због чега се претпоставља да је **С.** у Заратуштриној реформи преузео функцију индоиранског божанства блиског Митри, Арјамана: у млађој Авести се међу јазатима јавља *Airyaman*, али са другостепеном улогом. У митској **есхатологији** познијег → зороастризма, **С.** је спроводник и један од судија умрлих душа, уз → Митру и Рашнуа, на мосту Чинват. Та улога, и првенство у борби против демона, намећу поређење **С.** са Арханђелом Михаилом, који такође спроводи душе на онај свет и суди им, а уз то је ‘војеначалник’ небеских сила, коме Апокалипса у

исходној бици даје за противника Сатану у змајском облику, као што ће се **С.** о смаку света сукобити са → Ажи Дахаком.

ТВАША в. ЈАЗАТА.

ТИШТРЈА (*Tištryō*, авест. ‘Сиријус’). Та звезда слављена је као → јазата, протагонист **астралног мита** у којем **Т.** даје плодносноу кишу савладавши демона суше Апаошу. **Т.** култ бележе и антички аутори: Плутарх готово дословно преноси формулацију авестијске **химне** (Јашт VIII) по којој је Ахура Мазда створио **Т.**, код Плутарха „Сиријус“, да буде господар и надзиратељ свих осталих звезда, а Манилије зна да су на малоазијском Тауру свештеници по појави Сиријуса предсказивали летину, што се такође слаже са иранским веровањима у Авести. Мада се на западу, у предњој Азији, укрстио са утицајима месопотамске астрологије, култ **Т.** је индоиранског порекла, што проистиче већ из поређења имена *Tištrya*- са староиндијским називом сазвежђа *Tiṣṭā-*, обоје можда од **tri-striyo-* ‘трозвезђе’ (првобитно назив за Орионов појас?).

ТРАЕТАОНА Траетаона (*ṭraētaonō*, авест. име, вероватно у вези са редним бројем ‘трећи’; српс. Фретон). Један од јазата, победник над → Ажи Дахаком. У епу ‘Шахнаме’ иступа под новоперсијским обликом имена Феридун као јунак митске историје Ирана. — Јасна 9, **химна** Хауми набраја прве људе који су исцедили божански сок и добили јуначко потомство; након првога → Јиме други је био **Т.** отац Атвја (*Āθwya-*) а трећи Трита (*ṭrita-*) чији је један син, Крсаспа, такође змајборац као **Т.**, док Ргведа опева божанство по имену *Trita Āptya*: иза сродних имена свакако стоји мотив о трећем, најмлађем од тројице браће који убија троглаву неман (и индијски Трита помаже Индри да савлада Вртру) у склопу **основног мита**.

ФАРН в. ХВАРНАХ

ФРАВАШИ (*Fravašiš f.*, авест., најчешће у множини, ‘душа’). Назив нејасног порекла; у староперсијском одговара му лично име *Fravartiš*. Основно значење можда је ‘јунак, **херој**’, доцније примењено на сени умрлих предака замишљане као борбени духови – заштитници. У → зороастризму **ф.** је назив за душу: свако биће, људско или божанско, има своју **ф.**, па и сам → Ахура Мазда (в.), који је те душе створио; **ф.** постоји пре човековог рођења и након његове смрти. Мисли се да је **ф.** од ахеменидског времена представљана као крилати диск са људским попрсјем а птичјим репом и ногама, који је и данас национални симбол Ирана (*faravahar*).

ФРАШОКРТИ (*frašo.kərati-* f. авест. ‘чињење [света] савршеним’) назив за Страшни суд у зороастризму. До њега ће доћи на крају трећег космичког циклуса, од којих је први стварање света, други мешање Добра и Зла у свету а трећи њихово раздвајање. Међу силама Добра и Зла доћи ће до одсудне битке, у којој ће Добро победити. → Саошјант ће васкрснути мртве. Планине ће бити претворене у реку растопљених метала која ће спалити демоне и грешнике, а за праведнике, живе или васкрсле, биће блага као топло млеко, па ће изаћи из ње прочишћени, испити „парахаому“ (в. Хаома) и стећи бесмртност. Постаће као → Амеша Спента, живети без хране, пића и оружја на земљи претвореној у цветну равницу, тела им неће бацати сенку, а сво човечанство говориће једним језиком. Бројне су подударности између **ф.** и нордијског мита о „**Сумраку богова**“, које неки тумаче иранским утицајем на старе Германе, а други заједничким индоевропским наслеђем.

ХАОМА (*Haomō*, авест.: ‘исцедак, сок’). У староиранској религији божанство, оличење опојног жртвеног напитка који се справљао ритуалним цеђењем сока извесне биљке, не зна се поуздано које; у данашњим обредима Парсâ и Габрâ то је жбун ефедра. На појединим местима својих Гата (→ Авеста) → Заратуштра испољава одбојност према оргијастичким елементима у светковању **Х.** и према његовој вези са крвавим жртвама стоке, но изгледа да је ипак морао заузети помирљив став према том дубоко укореењеном култу. У млађој Авести **Х.** је међу → јазатама и слави се у **химни** која му је посвећена (Јасна IX) као давалац здравља, врсног потомства, победник над смрћу итд. У зороастријском обреду, првобитни, опојни Хаома ипак је замењен безазленим напитком од биљног сока, воде и млека, *пара-хом*). Култ **Х.** је индоиранског порекла; у Ведама му одговара Сома.

ХАРА БРЗАИТИ (*Harā Bərəzaitī* f., ‘Висока Хара’), такође названа *Хараити*, *Хукаирја*, у зороастријској космологији назив за планину у центру света (**axis mundi**) која се уздиже до неба, са које извиру све реке на челу са Ардви Суром, на којој је смештен небески рај → Гаротман. Име *Harā* етимолошки није прозирно; можда: ‘осматрачница’. Везало се за неке стварне планинске масиве: на **Х.Б.** своде се имена *Елбруса*, највишег врха Кавказа и *Елбурса*, високог планинског венца јужно од Каспијског језера.

ХАУРВАТАТ (*Haurvatās* поред *Haurvās* f., авест.: ‘целовитост, здравље’, срперс. Хордад). Једна од → Амеша Спента у пару са → Амртат.

ХВАР в. ЈАЗАТА.

ХВАРНАХ (*Xʷarənō* n., авест.: ‘сјај, слава’; стперс. [из међанског] *Farnah-*, срперс. Фарн. Реч је у етимолошкој вези са *xʷar-* ‘Сунце’ (→ Хвар) и означава првобитно еманацију Сунчевог божанског огња, у којој могу имати удела богови, поједини људи и људске заједнице, и која свом поседнику даје богатство, власт и моћ. Персонификовани **Х.** борави у водама; јавља се у зооморфном виду, особито као соко Варган (→ Вртрагна). Владарски **Х.** (Фарн), оличен царским нимбом, заштитник је иранске државе.

ХШАТРА ВАИРЈА (*Xšaθrəm Vairyāt* n., авест.: ‘пожељна власт’; грч. *eunomia* код Плутарха; срперс. Шахревар). Једно од „светих бесмртних суштастава“ → Заратуштрине религије (→ Амеша Спента). Сродна реч у староиндијском, *kṣatriya-* означава ратничку касту, а осетско **xšatraka-* потврђује такву примену и код Иранаца, па се помишља да је Заратуштра овим суштаством заменио индоиранско божанство ратничке функције, заступљене у Ведама Индром, а у млађој Авести → Вртрагном. Међутим, **Х.В.** код Заратуштре пре значи божанску, него људску власт, изражава **есхатолошки** појам ‘царства небеског’ за које верник треба да се определи (*var-* ‘бирати’).

ЧИНВАТ (*Činuuatō pərətu-*, авест.) мост између овог и оног света; испрва се замишљало да вернике преко њега преводи у рај сам пророк Заратуштра, доцније је ту улогу играо → Вају или → Даена, која је долазила покојнику у сусрет ако је праведан у лику лепе девојке а ако је грешан у виду маторе вештице; пред праведником мост би се раширио тако да може лепо проћи, пред грешником сузио на ширину длане и он би се сурвао у пакао.